

SZERKEZETPOLITIKA MAGYARORSZÁGON (1867–1948)

A NYUGAT-EURÓPAI SZERVEZETLEÍRÁSBAN ELTERJEDT oktatásszerkezeti elemzések *négy egységre* szokták osztani az iskolázást. (A mai magyar köznyelvben elterjedt alapfok-középfok-felsőfok hármassága helyett.) Ha innen nézzük a kérdést, a magyar oktatásügy hagyományos első szintje az egységes népiskola első négy osztálya. (Az óvodaugyetet az egyszerűség kedvéért ne vegyük itt számba.)

A második szinten helyezkednek el a kb. 10–14 éves korú tanulókat befogadó iskolatípusok: a népiskola 5–6. később 7–8. osztályai, a felső népiskola, a polgári, a reáliskola és a gimnázium ill. a reálgimnázium alsó tagozata – illetve bizonyos (később részletezendő) értelemben a tanonciskolák és a mezőgazdasági népiskolák.

A harmadik szinten helyezkednek el a kb. 14–18 éveseket befogadó iskolatípusok, a tanítóképző, a kereskedelmi, ipari, mezőgazdasági irányú középfokú intézmények – ezek egy része előbb rövidebb, majd hosszabb, mint négy esztendő – illetve a reáliskola, reálgimnázium, humángimnázium felső négy osztálya.

A negyedik szintet a felsőfokú intézmények jelentik: a régről meglévő egyetem, a jogakadémiák, az agrárakadémiák, a kincstári-gazdasági irányú főiskolák mellé az 1867 és 1945 közötti időszakban számos kereskedelmi, művészeti, pedagógiai irányultságú főiskola illetve a műszaki egyetem zárkózik fel.

A szintek eme meghatározásának rendkívül nagy előnye, hogy szemléletes ábrák alkotását teszi lehetővé, a magyar iskolatípusok történetével ismerkedő hallgatók illetve külföldi szakemberek elsődleges tájékozódását megkönnyíti, egyszerűsíti az ekvivalenciák kutatását stb. Ez a szervezeti szempontból korrekt leírás azonban két kívánnivalót hagy maga után: 1) homályban hagyja, hogy társadalomtörténeti értelemben egymástól szinte független (a második és harmadik szint határán érdemi választóvonalat nem hordozó) elitoktatás és egy tömegoktatás áll egymással szemben. 2) homályban hagyja, hogy egy ilyen „remekül” illeszkedő 4+4+4-es rendszer miért van tele állandóan szerkezetpolitikai konfliktusokkal (Mészáros 1991).

Közismerten a legelterjedtebb társadalomtörténeti, *oktatásszociológiai* állítások egyike – s ez már egy másik paradigma része –, hogy a magyar iskolarendszer az úgynevezett *kettős iskolarendszerek* közé tartozik, azaz egyszerre épült ki alulról, illetve felülről: a középiskola az egyetem egykori alsó évfolyamaiból alakult ki – a népiskola pedig a plébániák mellett működő falusi kis iskolákból (Ferge 1984).

A középiskolai tanári és az elemi iskolai tanítói szemléletmód különbözőségét, a két iskola – 1945-ig – egymástól elkülönült sorsát alapvetően ebből magyarázzák.

Ha ezt a kettőséget tekintjük a magyar iskolaszervezet alapsajátosságának, akkor az 1867 és 1945 közötti időszakot strukturális értelemben változatlanoknak fogjuk

találni, hiszen: a diákok egységesen a népiskolában kezdtek tanulni, a felső társadalmi csoportok a negyedik elemi után kiválva az 1883-as törvény által nyolcosztályosként stabilizált középiskolába mentek, a zömük „ott maradt” az 1868-as népiskolai törvény által szabályozott, alulról kiépülő szférában – teljesítve vagy (mind kisebb arányban) nem teljesítve a 12 éves korig tartó tankötelezettséget.

Ha kettősnek tekintjük a rendszert, akkor a belső változások azért minimálisak, mert *valóban* nincs alternatíva: a polgári állam, gazdaság és társadalom „objektív igénye” a népesség tömegeinek alfabetizálása illetve bizonyos minimális kohézió (az államnyelv és más ismeretek) elsajátítása, a legszélesebb értelemben vett szocializáció. Ettől – a népesség egészére kiterjedő, természete szerint expanziós népiskola-politikától – az egyetemre előkészítő középiskola tartalmi/szervezeti kérdéseit irányító politika – egy mindenben különböző másik világ. A népiskola és a középiskola világa között *objektíve* nincs átjárás és nem a „szerkezetpolitikusok” (ha van ilyen szó...) döntése következtében.

A fenti értelmezés cáfolata nélkül most egy harmadik paradigmában – *oktatáspolitikai* magyarázatot keresve – kíséreljük meg leírni a magyar szerkezetpolitika történetét. Azt kívánjuk bizonyítani, hogy e szerkezetpolitika legfontosabb sajátossága éppen az, hogy az eredetileg kettős iskolarendszert „*hármassá*” változtatja. A politika legfontosabb eleme a „második főtípus” (azaz az elemi és középiskola közötti szféra) kezelése, mégpedig kétféle értelemben. Egyrészt a második főtípushoz tartozó típusok: a polgári, a szakirányú tanonciskola, a felsőkereskedelmi, a felső mezőgazdasági, a tanítóképző, a felsőipariskola stb. szerkezeti sajátosságainak módosítása, időtartamának szabályozása teszik ki a szerkezetpolitikai döntések nagyobbik részét.

Másrészt a népiskolai és középiskolai főtípussal kapcsolatos szerkezetpolitikai viták nagy része (kimondva vagy kimondatlanul) valójában a népiskola és a „második főtípus” illetve a „második főtípus” és a klasszikus középiskola közötti átjárhatóságról szólnak – viszont szinte sosem a népiskola és a középiskola közötti átjárhatóságról. (Az átjárhatóságot most nem csak a tanulók, hanem a pedagógusok vonatkozásában is érthetjük.)

Innen nézve pedig a magyar szerkezetpolitika valóban alternatívák között dönthetett (azaz *valóban politika lehetett* és nem egyszerűen „objektív” gazdasági-társadalmi kényszerek végrehajtója): szabályozhatta-e jóval kevésbé megmerevedett iskolatípusokat illetve segíthette vagy korlátozhatta a főtípusok közötti átjárhatóságot.

Az első és második főtípus határvidéke: az elemi és a polgári vitája

Az elemi iskolázással (melyet már a felvilágosult abszolutizmus szabályozott, s melyről már a későreformkorban törvényt alkottak, s melyet hatosztályosként szabályozott Eötvös 1868-as törvénye) ellentétben a második főtípus iskoláit éppen azzal definiáljuk, hogy nem a falusi plébániai iskolákból nőttek ki, hanem kivétel nélkül a *polgárosodás* termékei voltak.

E főtípus egyik legjellegzetesebbje a *polgári iskola*. Magyarországon az első polgári iskolákat elsősorban a német lakosságú városok egyházközségei szervezték meg. A

pozsonyi evangélikus egyházközség már 1785-ben állított fel egy „Bürgerschule”-t. A magyar városok nagy része az ezt követő évtizedekben mindenféle egységes, központi terv nélkül állított fel ilyen iskolákat (*Somogyi 1942*).

A magyar centralisták nem ezt a mintát kívánták követni. Eötvös előtt példaképként a svájci *Sekundarschule*, továbbá a Guizot-féle *école primaire supérieur* lebegett (*Eötvös 1976*). Ezt akarta 1868-ban benyújtott törvényjavaslatában Magyarországon is törvénybe iktatni *felsőbb népiskola* néven, a 6 osztályú népiskolára építve. A képviselőház közoktatási bizottságában azonban e javaslattal szemben Csengery Antal arra utalt, hogy Magyarországon lényegesen mások az iskolaviszonyok, mint a rendkívül fejlett közoktatással rendelkező Svájcban. Magyarországon még csak akkor készültek a 6 osztályos népiskola törvényes rendezésére, és annak eredményes végrehajtása előreláthatólag még hosszú időt igényelt. Amellett a polgárság is megszokta, hogy 4 népiskolai osztály után adja gyermekét magasabb iskolába. Ezért Csengery a felső népiskola helyett a polgári iskolatípust ajánlotta, mely már az elemi iskola IV. osztálya, tehát a legszükségesebb elemi ismeretek megszerzése után veszi fel a tanulókat (*Győri 1918*).

A népiskolai törvényt módosító javaslat megszületése és a mögé szerveződő képviselőházi lobbij léte bizonyítja – az oktatáspolitikai már ekkor sem csupán a „nép felemelésének” magasztos céljából illetve az egyházakkal megkötött kompromisszumból állt össze, hanem igencsak konkrét csoportokból. A kezdeményező Csengery hiába volt Deák főtanácsadója és Eötvös régi barátja – véleményével nem „független értelmiségiként” viselkedett (amit e nemzedék fiaitól oly gyakran látunk és elvárunk), hanem a szó szoros értelmében parlamenti *képviselőként*. Pest város képviselőjeként – de egyben reprezentánsaként a szorosabb értelemben vett polgárságnak, az országos iparegyesületnek, a kor legrangosabb (Gyulait, Csengeryt, Gönczyt tanárként foglalkoztató) magániskola érdekkörének is (*Volenszky 1895*).

Miután a parlament oktatásügyi szakértőket hallgatott meg, az 1868. évi 38. t.c.-be mindkét javaslat bekerült, vagyis e törvény az elemi iskola utáni időszakra kétféle iskolát létesített: a felsőbb népiskolát és a polgári iskolát. A *felsőbb népiskola* a népiskola 6. osztályára épült a fiúk számára három, a lányok számára kétéves tanfolyammal, a *polgári iskola* pedig a népiskola 4. osztályára, fiúk számára 6, lányok számára 4 évfolyammal. E két hasonló iskolatípus évtizedeken át versengett egymással.

A felső-népiskola egyik legfontosabb sajátossága az idegen nyelvi oktatás hiánya volt – ez pedig a Monarchiában a polgári, üzleti érvényesülés egyik alapfeltétele lett volna. A felsőbb népiskolák, bár az állam támogatását élvezték, mind több helyen megszűntek. Ennek egyik oka az volt, hogy a felsőbb népiskola alapjául szolgáló népiskolai 5. és 6. osztályok megszervezése csak igen lassan haladt előre. Másfelől a magasabb képzést igénylőket a polgári (és a középiskola) már a népiskola 4. osztályából elvonta. Nagyobb községek – a törvény szerint – kötelesek voltak felsőbb népiskola helyett polgári iskolákat állítani és fenntartani.

A népiskolai és a polgári iskolai érdekcsoport versengése és konfliktusa a továbbiakban sem csitult. A fővárosi polgári iskolák a népiskolától elhódították az ötödik és

hatodik osztályt, azon részt, melyben a népiskolai érdekkör egyik ideológusa szerint „a népiskolának alkalmá és kötelessége lett volna megmutatni, hogy csakugyan ér valamit” (*Somogyi 1898*).

A népiskolai csoport – melynek tömegerejét a tanítók, intellektuális bázisát a tanítóképző-intézeti tanárok adták – a népiskola előnyeként fogalmazták meg, hogy „ott osztálytanítás folyik, a tanító állandóan ugyanazon növendékekkel foglalkozik, ismeri növendékeinek hajlamait, tehetségét, ha mulasztás forog fenn, azonnal tudja, hogy vajon az gyengeségből, hanyagságból vagy rosszakaratból ered-e.” – ellentétben a tantárgyi rendszerű polgári iskolával (*Somogyi 1898*).

A népiskolai érdekkör gyakorlatilag a polgári betiltatása árán kívánta fokozni befolyását. Ők abban voltak érdekeltek, hogy csak népiskola és középiskola legyen: a népiskola tanulmányi idejének meghosszabbításához először az osztatlan és az osztott iskolák közötti hatékonyság különbségét használták fel érvül, azt szorgalmazva, hogy az osztott iskolák két évi tananyaga az osztatlan iskolákban három évre, a négy évi hat évre terjesztessék ki. Ez az elemi iskola meghosszabbítását jelentette. Ez tetőződött azután az elvileg 1928-ban, gyakorlatilag azonban csak 1940-ben létrehozott nyolcosztályú népiskolában, melyet tévedés az általános iskola elődjének tekinteni, hiszen nem általános iskolaként, hanem ugyanezt a korosztályt célba vevő más iskolatípusok mellett épült ki, s nem szaktanári rendszerű volt, hanem valóban az elemi iskola meghosszabbítása.

Hogyan értékelhetjük a népiskolai szféra és a polgári iskolai szféra versengését a 10–14 éves korosztály ellenőrzéséért? Számos oktatástörténeti munka az eötvösi elképzeléssel szemben kialakuló polgári iskolázásban látja a magyar iskolarendszer rendies osztottsága stabilizálódásának fő felelősét (*A nevelés... 1984*). Az eötvösi terv azonban – megítélésünk szerint – csupán egy komplett (6+6-os) iskolaszervezeti, iskola-irányítási, finanszírozási és egyházpolitikai reform részeként fejthette volna ki rendieséget eltörlő hatását (*Kelemen 1994*) Ilyen reform bázisául viszont egyedül a centralista értelmiség kínálkozott – hatástalan maradt viszont az erősödő polgárságra, szembekerült az oktatási szféra minden érdekeltjével.

Így – magunk részéről – a polgári iskola létrejöttének ellenkező hatását hangsúlyozzuk: ez volt a rendiesedés elkerülésének *egyetlen valódi*, mert súlyos társadalmi csoportokra támaszkodó alternatívája. A polgári *hiányában* ugyanis a 10 éves gyerek a népiskolában maradás vagy a középiskolába kerülés között választhatott volna s ez végleges döntést jelentett a két iskola rendkívüli távolsága miatt. A polgári iskola viszont (legalábbis a városokban) köztes megoldást kínált, olyat amely polgárosultabb tömeget hozott létre (akik ha nem is „tudományos szinten”, hanem gyakorlatiasan, de szaktantárgyakat és németet tanultak);

- lehetővé tett továbbtanulást kereskedelmi pályák felé;
- átlépést tett lehetővé reáliskolába (melynek a tantárgyai azonosak voltak, a francia nyelvv kivételével).

Konkurenciaharc: a polgári és a szakoktatási intézmények vitája

A polgári iskolához hasonlóan az „életből” (társadalmi kezdeményezésből) nőttek ki a kereskedelmi tanfolyamok és iskolák az 1840-es évektől kezdve. 1872-ben intézményesült az iskolatípus állami szabályzattal, közép-kereskedelmi iskola néven. A polgárit (s elvileg a középiskola/reáliskola négy osztályát) végzettek léphettek a hároméves iskolatípusba (Vincze 1935). Ettől kezdve konkurenciaharc folyt a polgárik 5–6. osztálya és a kereskedelmi iskolák között.

A polgári iskola hat osztályának elvégzése után a magyaróvári gazdasági akadémia kivételével a gazdasági középintézetekbe, az állatorvosi intézetbe, valamint a selmecbányai erdészeti akadémiaira léphettek a növendékek. A polgári iskola 6. osztályát végzettek számára a miniszter kieszközölte továbbá az alsóbb fokú hivatalnoki pályák megnyitását a vasútnál, a posta- és távíróhivataloknál, a közigazgatásnál, a pénzügyi hivataloknál stb.

Egy fontos szimbolikus kiváltság azonban hiányzott a polgári kínálatából: a polgári iskolák 6. osztálya nem adott egyéves önkéntesi jogot. (Ennek nemcsak szimbolikus, de gyakorlati következménye is volt: a teljes polgári iskolát végzettek 3 évi katonaszkodással ugyanannyi idő alatt kerültek ki az életbe, mint a két évvel hosszabb középiskolát végzettek.) (Deák 1938) Így a reáliskola és kereskedelmi vonzereje a polgári iskolák ötödik hatodik osztályát állandóan fenyegette.

A rohamosan fogyó polgári felső tagozat megmentése érdekében a VKM szakirányúvá fejlesztéssel kísérletezett. 1879-ben a VKM ankétot hívott össze, hogy rendezze a polgári iskolák sorsát. A tanácskozások nyomán ipartanműhelyeket állított fel, amelyekben a felsőbb osztályos polgári iskolai tanulókat képezték iparossegédekké (25409:1879:VKM). A VKM ellen többfelől is felléptek. Az iskolai gyakorlat oldaláról kifogásolták, hogy ez túlzott megterhelés a gyerekek számára. Döntőnek azonban az bizonyult, hogy az iparosok attól féltek, hogy így az olcsó tanonc munkától el fognak esni. E tanműhelyek lassan megszűntek, vagy átalakultak közép ipariskolákká. Az ipariskolák a hetvenes évek magántanfolyami előzményei után 1880-ban iparágazonkénti bontásban jöttek létre: nemcsak a polgári elvégzését, de minimum jórendűséget is megköveteltek beiskolázási feltételként. A középfokú iparoktatás azonban sosem vált tömeges jelenséggé (Víg 1932). Az 1883:I tc. (a köztisztviselői minősítésről) a Trefort által kieszközölt tisztviselői jogosításokat is úgyszólván mind megszüntette.

1884-ben az oktatáspolitikai a kereskedelmi képzést próbálta a polgári iskolához kapcsolni. A polgári iskola felső két osztályát bifurkálta és a kereskedelmi ágazatot egy hetedik évfolyam hozzácsatolásával a középfokú kereskedelmi érettségire képesítette. A tisztán polgári iskolai 5. és 6. osztályok teljesen elnéptelenedtek, a kereskedelmi ágazat pedig felső kereskedelmi iskola néven önálló szakiskolává lett, mely növendékeit már a polgári iskola 4. osztályából vette fel. Az 1885-ös felső kereskedelmi iskolai tanterv a kereskedelmi iskolai körök látványos győzelmét jelentette, hiszen a szűken vett szakiskola-jelleggel szemben az iskola közeledett a modern középiskola világához: bevezették a francia nyelv tanítását, fokozták az általánosan művelő tárgyak befolyását (Szántó 1892).

A kilencvenes évek legfontosabb változása a nagyipari és kereskedelmi körök önálló oktatáspolitikai véleményformálása: ennek eredményeképpen jön létre az Ipari és Kereskedelmi Oktatási Tanács, különül el a szakoktatási intézmények igazgatása, de ennek eredménye az is, hogy 1895-től a továbbra is hároméves kereskedelmi iskolatípus érettségít adó modern közép-iskolatípussá vált, 1919-től immár négyéves iskolaként működött. Az iparoktatás más módon gyakorlatiasodott: 1907-től egyévi gyakorlatot követeltek meg a belépő diákoktól.

Mivel a legnagyobb birtokok urait kielégíti a gazdatisztket képző gazdasági akadémiai rendszer, a középfokú mezőgazdasági szakoktatásért nem tör ki jelentős küzdelem a 19. század folyamán. A nagy uradalmak szétaprózódása, a századfordulón a 40 és 500 hold közötti területtel rendelkezők számának megnövekedése hozta létre a nyomáscsoportot a *mezőgazdasági középiskolák* kialakítására. Olyan iskola kellett ennek a társadalmi csoportnak, mely gazdaságilag képezi a gyermekeiket, hivatalviselésre jogosít és egyéves önkéntességi jogot ad.

Ennek érdekében az OMGE Irodalmi és Tanügyi Szakosztálya 1911-ben olyan reformot javasolt, mely a 4 éves polgári fölé 3 éves szakoktatási intézményt helyez. E terv riadóztatta a polgári iskolai érdekcsoportot, hiszen egy független iskola létrejötte (akárcsak a felsőkereskedelmi iskola) egyértelműen a négyosztályos iskolatípust stabilizálta volna. A polgári iskolai tanterv kidolgozóí így a 7 osztályos szakirányú polgári iskolát javasolták. Ez az iskola már az első évtől (tehát a szakiskolákkal ellentétben már 10 éves kortól) kezdve agrárszakismereteket adott volna, melynek anyagát az FM állapíthatta meg. Gazdasági tanárokat is beosztottak ezekhez az iskolákhoz. Ugyanakkor az új tananyag nem tudott szervesen integrálódni a többi tárgy közé; nem vette figyelembe például, hogy milyen előismeretek szükségesek. A polgári iskolai érdekcsoport valójában nem kívánt az iskola általános irányáról lemondani (*Loczka 1944, pp. 12–15*).

Az OMGE egyértelműen elégedetlen volt ezzel a megoldással. Mivel azonban nem tudta megtalálni a maga szövetségeseit az államigazgatásban – az FM funkcionáriusgárdáját a tananyagírás jogának átengedésével kifizette a VKM – egyelőre nem tudta érvényesíteni befolyását.

A kísérletnek az vetett véget, hogy a Trianon és a Nagyatádi földreform után megváltozott helyzetben a VKM 1921-ben önálló felső mezőgazdasági iskolát hozott létre. Az FM és a VKM tehát a huszas években párhuzamos intézményrendszert épített ki, mely állandó feszültségekhez vezetett és az elosztható forrásokat – az OMGE és a gazdasági szakkörök szempontjából irracionálisan – felemésztette.

A polgári iskola valamennyi törekvése a felfelé terjeszkedésre kudarcot vallott. Ennek egyik látványos jele, hogy míg a kilencvenes évektől a polgári iskolai elit saját törekvéseivel rendszeresen helyet kapott a Magyar Pedagógiai Társaságban és szakfolyóiratában (*MP: 1895:310, 1896:88*) addig a két világháború között önálló tanulmányt a téma nemcsak hogy nem kap, de kifejezetten az ellenérdekeltségű szakiskolai csoportnak nyílik lehetősége a legrangosabb folyóiratban való megnyilatkozásra (*MP: 1930:17, 1936:43*).

1927-ben a polgári iskola véglegesen négyosztályosként stabilizálódik – gyenge vigasz, hogy ezután hivatalosan is „középiscola”-nak és nem egy népiskolatípusnak tekintik.

1938-ban a különféle szakoktatási intézmények – részeként a zsidótörvényekkel „elősegített” órsérváltásnak – egységes érettségit adó szakirányú középiskola-rendszerré szerveződtek (*Loczka 1938*). A szakoktatás-politika vezetője markánsan fogalmazta meg álláspontját: „Eddig az élet alakította szakoktatásunk fejlődését, a jövőben – úgy hisszük – elérkezett az ideje, hogy az iskolapolitika a szakoktatáson keresztül belenyúljon az élet folyásába.” (*Loczka 1944, p. 49*)

A második főtípus konfliktusa: másod-harmad vagy negyedfokú iskola

A második fő típus intézményeit jellemzi az a bizonytalanság, hogy hány éves és milyen előképzettségű tanulókat vegyenek fel, hogy egy-egy iskolatípus a (elsőként említett paradigmánk szerint vett) második, harmadik vagy esetleg a negyedik szinthez sorolható-e.

A *tanonciskola* legsúlyosabb szerkezeti problémája az előképzettség kérdése. Ez határozza meg ugyanis, hogy hol helyezkedik el az iskolatípusok rendszerében (*Vérédy 1892*). Ez ügyben érdemi standardizációt csak a *szakirányú tanonciskolák* tudtak elérni. Bizonyos szakmák ugyanis már a múlt századtól megkövetelhettek hat elemis esetleg négy polgáris végzettséget. A nem szakirányú tanonciskolák viszont olyan népoktatási intézmények maradtak, ahol a tankötelezettségi kor vége előtt alacsony presztízsű szakmákba elhelyezkedett tanoncok elemi iskolai oktatását végezték. Az 1936-os szabályozás hat elemihez kötötte a tanoncok felvételét, így a tanonciskolák jövőjét, úgy tűnt, mindinkább a szakirányú tanonciskolák jelentik majd. Az első és második szint közötti helyzetből a tanoncok átlagéletkorának, elemi iskolázottságának növekedésével az iskola fokozatosan a második és harmadik szint közé került (*Afra 1929*).

A második főtípusba tartozó intézményeknél merült fel a harmadfokúság-negyedfokúság alternatívája, s nem a klasszikus a középiskolánál. Míg ugyanis a klasszikus középiskolai érdekkörbe tartozók az iskolatípus sorsát elsősorban az egyetem „előterében” keresték, addig a gyakorlatias intézmények a maguk sajátos, foglalkozásra képző funkcióját mind magasabb iskolatípus keretében próbálták ellátni. Korszakunkban ez előbb a kereskedelmi, majd a tanítóképző iskolákkal esett meg.

Az 1857-ben alapított Pesti *Kereskedelmi Akadémia* működésének különböző korszakaiban egyszerre kívánt betölteni középiskolai és alsó fokú kereskedelmi szakoktatási funkciókat, valamint felsőfokú szaktanfolyamokat szervezni. Amikor a kormányzat kompromisszumként kereskedelmi felsőfokú intézményeket hozott létre, „akadémia” néven egyidejűleg – 1900 márciusában – megvonta a középfokú intézetektől az akadémia címet. A rendelet a Budapesti Kereskedelmi Akadémia érdekeit is érintette (*Vincze 1935*).

A cím megmentése érdekében a vezérőbizottság hajlandó volt az egyéves tanfolyamot főiskolává átszervezni. Világos volt, hogy a külön főiskolai tanfolyam e cím feltétele.

Az intézményt tehát 1900-ban kettéválasztották. Az alsó tagozat neve „a Budapesti Kereskedelmi Akadémia felső kereskedelmi iskolája” lett, ezzel beleilleszkedett a felsőkereskedelmik közben kiépült hálózatába (szervezetét az állami tanítástervvel egyeztetették), a felsőé a Budapesti Kereskedelmi Akadémia Kétéves Akadémiai Tanfolyama lett.

A század elején már erősen szelektáltak a felveendő hallgatók között. Miközben az egyetemekre szabadon lehetett beiratkozni, ebben a modern intézményben már zártszám uralkodott. Az erős felvételi ellenére differenciálni kellett a növendékeket. Ennek legjelentősebb oka, hogy az intézmény irányítói a kereskedelmi iskolában érettségizettekről nem mondhattak le, hiszen saját köreikkel kerültek volna össze-ütközésbe, az iskola rangjához viszont hozzátartozott, hogy gimnáziumot és reáliskolát végzetteneket is az intézménybe vonzzanak. Így a felsőfokú intézményben a gimnáziumot végzettenek számára külön kereskedelmet és külön franciát kellett tanítani (*Kormányjelentés 1989:164, 1900:170, 1903:143*). Később azonban elszakadtak az eredeti intézményt és főiskolai tagozatát összekötő szálak. Az 1920-as kormányrendelet a kereskedelmi akadémia főiskolai tagozatait a közgazdaságtudományi karba olvasztotta be.

A tanítóképzés hasonlóképpen igen alacsony presztízsű iskolaként indult. Az ötvenes évektől kétéves, 1868-tól hároméves, 1881-től kezdve négyéves intézmény a középiskolát, reáliskolát, polgári iskolát végzetteneket vette fel. Hossza tehát elérte a középiskoláét: nem tanított azonban sem latint sem második idegen nyelvet, nem adott érettségit és nem adott egyéves önkéntességi jogot (*Radó 1892*).

A szakma presztízsének növelése érdekében a magyar tanítómozgalom a század első éveitől kezdve a tanítóképzés érettségire alapítását és felsőfokra helyezését tűzte ki célul (*Szakál 1934*). A terv különböző változatokban bukkant fel: 1. Köveskúti képzőintézeti tanár koncepciója szerint a tanítóképző középintézet elvégzése után tanítói érettségi vizsgálatot tesznek a növendékek az összes közismereti tárgyakból és a pedagógiai előkészítő ismeretekből, melyek: az embertan, lélektan, logika. Erre épülne egy független pedagógiai akadémia. 2. A katolikus tanítók 1911-ben elfogadott koncepciója a hároméves tanítóképzőt a polgáriskola vagy középiskola 6. osztályára építené, ez után következne a 2 esztendő egyetemi tanítóképző tanfolyam. 3. Az 1912-ben megtartott VII. egyetemes tanítógyűlés a tanítóképzést a középiskolai érettségire épített 2 éves főiskolára kívánta helyezni.

Ezekkel a tervekkel ellentétben maga a tanítóképző-intézeti tanárság az iskola meghosszabbítását öt- ill. hatévfolyamossá változtatását tűzte ki célul. A világháború után sikerült is ötosztályossá változtatni a tanítóképzőt (*Fináczy 1922*). A tanítói szervezetek álláspontja azonban olyan stabil és egyértelmű volt, hogy ügyrendi puccs segítségével még az 1928-as országos tanügyi kongresszuson is elfogadták a tanítóképző-intézetek véleményével ellentétes álláspontot: a középiskolai érettségire épített tanítóképzést. A harmincas évek politikájába – melyet az egységes középiskola jellemezett – azonban ez nem illett bele. A tanítószervezetek 1936-ban kénytelenek voltak megváltoztatni 24 éve szilárd álláspontjukat. Az 1938-as törvény a tanítóképző-intézetek egy részét négy-, más részét hatévesse minősítve 4+2-es tanítóképzést

határozott el: ennek megvalósítására azonban a háború miatt már nem került sor (*Hefty 1938*).

A második és a harmadik főtípus kapcsolata

Iskolatörténeteink a reáliskolákat általában a középiskolák között tartják számon. Jelen logikánkban azonban a reáliskola egyfajta *átvezető iskolatípus* a „második főtípus” iskolái és a középiskola között. Az iskolatípus önállósodásának pillanatában a második főtípus jellegzetes ismérveit hordja magán: 1849 és 1875 között az alreáliskola egykét-három éves egyaránt lehet, tananyaga gyakorlatias, presztízse különösen az iparos és kereskedő rétegek köreiben van. Az alreáliskola egyes helyeken a népiskolával, másutt az algimnáziumokkal kapcsolódhatott össze. A főreáliskola viszont hatéves volt (16 éves korban lehetett befejezni) és a műszaki felsőoktatásra képesített (*Kőrösi 1895*).

A modern polgárság, a merkantil erők nagy győzelme volt, hogy – miután a középiskolai törvényalkotás az egyházak ellenállása miatt rendkívül lassan haladt – miniszteri rendelettel alakították nyolcosztályossá és érettségít adóvá ezt az iskolatípust, melyben sem görög, sem latin nem szerepelt: technikai jellegétől megszabadulva a matematikai természettudományi modern nyelvi képzést hangsúlyozó modern középiskolává vált (*12383:1875:VKM*).

Az 1883-as törvény következtében a reáliskola csak a műegyetemre, a tudományegyetemek természettudományi-matematikai szakjaira, valamint a bányászati, erdészeti, gazdasági akadémiákra biztosított felvételt – lehetőség volt azonban arra, hogy tanulók kiegészítő vizsgát tegyenek latinból és görögből, s így mindenhol továbbtanulhassanak (ez így elvi lehetőség volt – a nyolcéves görög latin tanulmányok magánúton gyakorlatilag behozhatatlanok maradtak).

A középiskolai törvényt módosító 1890:30. tc kettéosztotta a gimnáziumi tanulókat: olyanokra, akik továbbra is tanultak görögöt és olyanokra, akik latint igen, de görögöt nem tanító középiskolába jártak, s ezzel vállalták, hogy a hittudományi karokról és nyelvészeti, bölcsészeti és történettudományi szakokról kizárják magukat. Hamarosan miniszteri rendelet tette lehetővé a reáliskolai tanulók számára a latin rendkívüli tárgyként való felvételét. Az 1899-es tanterv (*32818:1899 VKM*) a törzsanyag tekintetében is közelebb hozta a gimnáziumot és a reáliskolát.

A századforduló kultuszminiszterei az alsó tagozatában egységes középiskola gondolatával kísérleteztek (*Fináczy 1896*). Nagy befolyású oktatáspolitikai erők törekedtek arra is, hogy az egységes középiskola alsó négy osztályának tananyaga a polgári iskoláéval azonos legyen. Jellemző, hogy még a polgári és a középiskola egységességének ellenfelei is az *átlépés* kormányzati eszközökkel történő *könnyítését*, a magánvizsgálatok enyhítését szorgalmazták.

A századfordulón elérhető közelségbe került egy olyan iskolastruktúra, melynek alapját az elemi iskola képezi, második szintjét az alreáliskola-algimnázium-polgári keverékből létrejövő iskolatípus, ahol nincsen latin (ezért elvileg még a népiskola felől is átjárható), viszont egységes műveltséget ad a polgárság tömegeinek és az

értelmiségnek. Erre épült volna azután a 14–18 évesek klasszikus, reális illetve szakoktatása. *A kilencvenes évek kormányzati terveiben egy modern, sokkal kevésbé szelektív iskolarendszer képe áll előtünk.*

A görögös-latin, latin, illetve modern értékek mögött azonban külön-külön nagy erejű érdekcsoportok álltak. A modern erők természetesen elégedetlenek voltak azzal, hogy iskolatípusuk nem egyenjogú – azonban nem szívesen áldozták volna fel annak modern jellegét. A világháborúig, a technika, a gyakorlatiasság befolyásának, a tőke befolyásának megnövekedéséig, a „tömegesedésig” kellett várni ahhoz, hogy az alsó tagozatában egységes, latin nélküli középiskolából törvényjavaslat legyen, olyan, melyet azután az 1918-ban felsejlő demokratikus Magyarország is felhasználhatott volna (*Kohlbach 1918*).

1919 után a hatalomra került elit célja megváltozott (*Fináczy 1919*). Egyszerre kellett eleget tennie három egymásnak ellentmondó célnak: nem felejtette el a modern polgárságnak tett korábbi ígéretet, hogy a középiskolában latin tanulás nélkül is eljuthat érettségiig, dominánssá kellett tennie a köztisztviselő-értelmiség szimbolikus elkülönülését biztosító latin ismeretanyagot, s végül – keresztény kurzusként – nem kerülhetett szembe a görög eltörlését mindig is ellenző egyházakkal.

Az 1924-es törvény „mindenkinek megadta a magáét”: a klasszikus (görögöt is, latint is kívánó), a „középutas” (a latin szimbolikus-pozicionális értékeiről lemondani nem kívánó, de élő idegennyelv-oktatásban érdekelt) s a pragmatikus beállítottságú (az idegen nyelveket és természettudományokat középpontba helyező) érdekcsoportok kivétel nélkül megtalálhatták a céljaiknak megfelelő iskolatípust (*Kemény 1924*).

A kormányzat ideológiai és „tantervpolitikai” céljának megvalósulását az ideológiai tárgyak (magyar, történelem, földrajz) azonossága garantálta. E tantervi közösség elfogadása árán a reáliskola egyenjogúsítására is lehetőség nyílt.

A minisztériumi „szerkezetpolitikusok” saját befolyásukat azzal érvényesítették, hogy eldöntötték, mely (főleg szerzetesrendi) iskolák lesznek humángimnáziumok, mely (főleg városi és állami) iskolák reáliskolák – azaz kik térhetnek el a többségtől (a reál-gimnáziumi típustól).

Kitűnt, hogy a háromágú középiskola-rendszer léte automatikusan még további differenciálódáshoz vezet, hiszen felmerült – az egyik oldalon – az igény a reáliskolai fakultatív latin bevezetésére, a másik oldalon a humángimnáziumi görög fakultatívra tételére. Ezeket a változtatásokat lépésről lépésre engedélyezte a VKM, és így egy igen sokszínű iskolarendszer jött létre.

A latin nélküli középiskola helyi értékét a felsőoktatás maga állapította meg: hiába biztosított az 1924-es törvény az összes iskolatípusnak egyenlő jogosítványt, több egyetemre mégis csak pótlóvizsgálással juthattak be a reáliskolások (*FN: 1934. máj. 3. p. 220.*). A reáliskola hiába tanított a Műegyetem igényei szerint kémiát és ábrázoló geometriát, mivel gimnazisták is mentek oda, az egyetemen ezen tárgyakat újra előlről kellett kezdeni, s a Műegyetem tanterve a reál-gimnáziumhoz alkalmazkodott.

A huszas évek három (illetve sok) ágú középiskolája átmenet volt a latin nélküli egységes középiskola 1910-es évekbeli terve és a kötelező latin egységes középiskola 1934-ben megvalósult célja között.

Az egységes középiskoláról szóló (a reáliskola és a humángimnázium típusát eltörlő, az új iskolát az egykori reál gimnázium bázisán megteremtő, de az ideologikusság esélyeit növelő) törvény indoklása – a nemzeti élet egységének hangsúlyozásán túl – a latin történeti-nemzeti-pedagógiai értékeiről szolt, megerősítette a közalkalmazotti középosztályt abban, hogy a rá jellemző latinostörténeti műveltségnek nincsen alternatívája (Az 1934... 1986).

Nincs szövegszerű bizonyítékunk arra, hogy a törvény intenciói között szerepelt az átjárhatóság csökkentése – csak éppen a kultuszminisztérium minden kortárs dokumentuma hangos a szelekció követelésétől, az értelmiségi túltermeléssel való rémisztetéstől (Hóman 1938).

A törvény objektív hatásában az 1927-es törvénnyel formálisan is középiskolává változtatott polgárihoz, felsőkereskedelmihez némileg hasonló középiskola-típus, a reáliskola megszüntetésével markánsabbá tette azt a szakadékot, amely a középiskolai – a középosztályba vezető – „királyi út” és a polgári iskolai-szakiskolai, másodosztályú tanulmányi út között húzódott.

Míg a kilencvenes évek egységes (alsó tagozatában latin nélküli) középiskola koncepciója a szelekció csökkentését szolgálta, addig az 1934-es egységes középiskola a magyar iskolaszervezet szelektivitását megnövelte.

A „végleges” állapot és az általános iskola születése

Az 1934-es középiskolai törvény nyomán 1938-ban megszülető tanterv, az 1938-as szakiskolai és tanítóképzési, illetve az 1940-es – az éves tanulmányi időt megrövidítő, a 7–8. osztályból átjárási utakat lényegileg fel nem ajánló – népiskolai törvénnyel (szándék szerint) véglegesen kialakult az alap- és középfokú intézményrendszer kerete, bemerevült az iskolastruktúra, az iskolai karrier három párhuzamos útja, gyakorlatilag a tízéves korra beépített választási kényszerrel. A három út a következő: 8 osztályos elemi, mely az esetek nagyobbik részében sehová (még a rangosabb tanoncszakmákba sem) nem vezet tovább; a 4 elemire plusz 4 polgárra épülő 4 éves szakképző iskola, mely a legelisebb felsőoktatási intézményekre nem jogosító érettségivel zárul; a 4 elemi után választható 8 éves egységes középiskola, mely valamennyi egyetem felé jogosítványt nyújt.

Az iskolarendszer belső átjárhatatlanságát garantálta, hogy a népiskola felső osztályaiban – már csak a hihetetlenül rövid tanulmányi idő, illetve a szaktárgyi értelemben képzetlen tanítók közreműködése miatt is – összehasonlíthatatlanul kevesebb és más szemléletű ismeretanyag közvetítődött, mint a polgáriban. A polgáriból a középiskolába már csak azért sem lehet átjárni, mert a középiskola – ellentétben az 1849 és 1934 közötti helyzettel, s szembefordulva számtalan (a latint egyébként helyeslő) pedagógiai elképzeléssel – 1934 után egységesen 10 éves kortól tanított latint.

E tagozódást nemcsak a törvények és az egyes iskolatípusok egymással szembenálló – és szembeállított – tanárelitje garantálta. Az oktatásügy igazgatása és irányítása a harmincas évek második felében szinte teljesen átalakult. Számos normatív adminisztratív szabály – pl. a magántanulás akadályozása, a magánvizsgálatok akadályo-

zása –, s számos nem normatív, de következetesen érvényesülő tanügyigazgatási utasítás gondoskodott az átjárhatatlanságról. A szélsőségesen felerősödő és politizálódó, ideologizálódó tanügyigazgatás legfontosabb feladatai közé tartozott a szelekciós szabályok betartása (Hóman 1938).

A modern oktatási rendszerekre jellemző szabadság–egyenlőség értékduállal szemben a (relatív) szabadság (dualizmuskori) világa felől a változatlan, de irányítottabb egyenlőtlenség irányába mozdult el a rendszer. Az iskolatípusok konzerválták a magyar társadalom súlyos egyenlőtlenségeit, s a rendszerbe juttatott további források nem a korai választás ellen hatottak, hanem a 8 elemi létrehozásával, a szakoktatási továbbtanulás lehetőségének felvillantásával még fokozták is annak esélyét, hogy mindenki a „maga köreinek megfelelő” iskolatípust válassza.

A magyar iskolarendszerben a századfordulón még benne rejtett, hogy fokozatosan egy átjárható iskolarendszerré alakul: a harmincas évek során befutott fejlődés azonban a rendies jelleget erősítette meg.

Az általános iskola megteremtése 1945-ben – puccsszerű módon – ezt a viszonylag új keletű rendiességet szüntette meg. Más kérdés, hogy a nyolcosztályos egységes alapiskola létrehozása nem pusztán iskolaszervezeti modernizációs funkciót töltött be, hanem – az átalakítási processzus során felmerülő szervezeti és személyi kérdések eldöntése révén – egyidejűleg a kontrollt hagyományai szerint fokozni kívánó tanügyigazgatásnak, a koalíciós – mind a liberalizmussal, mind az egyházakkal szembenálló – VKM-nek, illetve a kommunistáknak vezető Pedagógus Szakszervezetnek egyaránt lehetőséget biztosított céljai elérésére. E célok: a szakmai és tulajdonosi autonómia megroppantása, a középiskolákból, népiskolákból és polgári iskolákból kialakuló általános iskolák közötti természetes differenciálódással szembeni erőszakos fellépés, az alacsonyabb képzettségű – s ezért a kormányzattól jobban függő – tanítók „helyzetbe hozása” polgári iskolai, középiskolai tanárokkal szemben, megfelelő egyeztetési processzuson át nem esett tantervek kiadása az 1945 és 1948 közötti, s különösen az 1948 utáni időszakban.

Összefoglalás

A fentiekben bizonyítani kívántuk, hogy az 1867 és 1945 közötti kormányzati szerkezetpolitika – annak ellenére, hogy végig a negyedik elemi után kellett és lehetett választani iskolatípust – négy elkülöníthető szakaszra osztható. A hatvanas évektől a kilencvenes évekig fokozatosan kialakulnak, önálló sodnak a különböző igényeknek megfelelő iskolatípusok. A kilencvenes évektől az első világháború végéig tartó időszakban a kormányzat az átjárhatóság növelését szorgalmazta – még ha az egyes iskolatípusok és iskolafenntartók ellenállása miatt ez ellentmondásosan haladt is előre. Ezt követően a huszas évek (továbbra is pluralista) politikája minden érdekcsoportnak meg akarta adni a „maga” iskolatípusát, de fokozatosan domináns helyzetbe hozta azokat, akik fenn akarták tartani az értelmiség elkülönülését. A harmincas évek oktatáspolitikája viszont a kilencvenes évek mindkét célkitűzését, az egységes középiskolát és a középiskola polgári iskolává változtatását úgy oldotta meg, hogy az eredetivel

ellentétes célok, egy rendies iskolaszervezet szolgálatába állította azokat, összekapcsolva alapvető tanügyigazgatási céljával a szakmai, fenntartói és politikai pluralizmus megtörésével.

A sors különös fíntórának – vagy éppen a magyar történelem alapvető kettősségét bizonyító elemnek – tarthatjuk, hogy míg az 1945-ben elrendelt nyolcosztályos egységes alapiskola *gondolata* szervesen illeszkedik a 19–20. század azon hagyományába melyet a harmincas évek szakítottak meg, addig a *megvalósítás módja* már sokkal inkább a harmincas években létrejött tanügyigazgatási hagyományba illeszkedik.

NAGY PÉTER TIBOR

IRODALOM

- TÓTH GÁBOR (ed) (1984) *A nevelés története*. Bp., Tankönyvkiadó.
- ANTALL JÓZSEF (ed) (1986) *Az 1934. évi középiskolai reform*. Bp., OPI.
- ÁFRA NAGY JÁNOS (1929) *A magyar iparostanoncok oktatás története*. Bp.
- DEÁK GYULA (1938) *Feljegyzések a polgári iskola és a tanár egyesületek múltjából*. Bp., Országos Polgári Iskolai Tanár egyesület.
- EÖTVÖS JÓZSEF (1976) *Kultúra és nevelés*. Bp., Magyar Helikon.
- FERGE ZSUZSA (1984) *Az iskolarendszer és az iskolai tudás társadalmi meghatározottsága*. Bp., Akadémiai Kiadó.
- FINÁCZY ERNŐ (1919) A középiskolák egységes jogosítása. *Magyar Paedagógia*, pp. 1–9.
- FINÁCZY ERNŐ (1922) A tanítóképző-intézetek új szervezete. *Magyar Paedagógia*, pp. 14–19.
- FINÁCZY ERNŐ (1896) *A magyarországi középiskolák múltja és jelene*. Bp.
- FN: Felsőházi Napló
- GYÖRI VILMOS (1918) *Visszapillantás a polgáriskola kialakulására*. Bp.
- HEFTY GYÖRGY (1938) Gondolatok a tanítóképző akadémiák hivatásáról, munkájáról. In: *Magyar Tanítók Albuma*. Bp.
- HÓMAN BÁLINT (1938) *Művelődéspolitikai*. Bp.
- KELEMEN ELEMÉR (1994) Az oktatási törvénykezés hazai történetéből. In: *Az oktatási törvényhozás változásai*. Bp., FPI.
- KELEMEN ELEMÉR (1994) Tantervpolitika, tantervkészítés a 19–20 században. *Educatio* No. 3.
- KEMÉNY FERENC (1924) Új középiskolai törvény. *Magyar Paedagógia*, pp. 68–74.
- KOHLBACH BERTALAN (1918) Az új középiskola. *Magyar Paedagógia*, pp. 527–531.
- KÖRÖSI HENRIK (1895) A reáliskolai tanterv revíziójáról. *Magyar Paedagógia*, pp. 419–445.
- LOCZKA ALAJOS (1938) A gyakorlati középiskoláról és a tanítóképzésről szóló törvényjavaslatok. *Magyar Paedagógia*, pp. 74–85.
- LOCZKA ALAJOS (1944) *Szakiskola és nemzetéptítés*. Bp.
- Mészáros István (1991) *Magyar iskolatípusok, 996 – 1990*. Bp., OPKM.
- MP: Magyar Paedagógia
- RADÓ VILMOS (1892) Tanítóképzésünkről. *Magyar Paedagógia*, pp. 19–23.
- VERÉDY KÁROLY (1892) Az iparosok képzése a közoktatás keretében. *Magyar Paedagógia*, pp. 149–162.
- SOMOGYI GÉZA (1898) Két jelentés a közoktatásügy szervezetének alapvető elve tárgyában. *Magyar Paedagógia*, pp. 37–43.
- SOMOGYI JÓZSEF (1942) *Hazánk közoktatásügye*. Bp.
- SZAKÁL JÁNOS (1934) *A magyar tanítóképzés története*. Bp.
- SZÁNTÓ SÁMUEL (1892) A kereskedelmi szakiskolák reformja. *Magyar Paedagógia*, pp. 602–612.
- VÍG ALBERT (1932) *Magyarország iparoktatásának története az utolsó száz évben*. Bp.
- VINCZE FRIGYES (1935) *A középfokú kereskedelmi szakoktatásügy hazánkban és a külföldön a 19. század ötvenes éveitől napjainkig*. Bp.
- VOLENSZKY GYULA (1895) A polgári iskoláról. *Magyar Paedagógia*, pp. 310–321.